

može poslužiti kao *stemma* za čitavu slavensku tradiciju *Tomina evanđelja* (133). U svezi s hrvatskoglagoljskim tekstom autor zaključuje kako on ima malo posebnih leksičkih varijanti, dodataka, ispuštanja i pogrešaka, te da ili vrlo dosljedno prati grčki materijal, ili sadrži bitno različit tekst. Za nas je od osobite važnosti to što autor potvrđuje mišljenje što ga je već 1969. iznijela Biserka Grabar, da je hrvatski tekst dobar reprezentant izvornoga slavenskog prijevoda.

Analizom postupaka u prevođenju, Thomas Rosén je objelodanio nove činjenice značajne za dataciju prvotnoga prijevoda i mjesto njegova nastanka. Specifičnom komparativnom metodom pokazao je da je izvorni prijevod nastao u posljednjoj četvrti 10. ili u prvoj četvrti 11. stoljeća na području Bugarske, te da je protograf bio pisan glagoljskim pismom.

Knjiga T. Roséna *The Slavonic Translation of the Apocryphal Infancy Gospel of Thomas* vrijedan je prilog poznavanju slavenskih tekstova *Tomina evanđelja* te njihovih filijacijskih odnosa.

MARIJA-ANA DÜRRIGL

DIE GROSSEN LESEMENÄEN DES METROPOLITEN MAKARIJ. USPENSKIJ SPISOK – ВЕЛИКИЕ МИНЕИ ЧЕТЫИ МИТРОПОЛИТА МАКАРИЯ. УСПЕНСКИЙ СПИСОК. Herausgegeben unter Mitarbeit von TH. DAIBER, Y. DAIBER, T. V. DIANOVA, F. KELLER, N. A. KOBJAK, L. M. KOSTJUCHINA, A. C. MINČEVA, A. I. PLIGUZOV, E. I. SEREBRIAKOVA, E. V. ŠUL'GINA, CH. VOSS, (za Band 2 i: H. WARKENTIN), E. WEIHER. Herausgeber: E. WEIHER (Slavisches Seminar der Universität Freiburg i. Br.), S. O. ŠMIDT (Archäographische Kommission der Russischen Akademie der Wissenschaften), A. I. ŠKURKO (Staatliches Historisches Museum Moskau). [*»Monumenta linguae slavicae dialecti veteris«, Fontes et dissertationes.* Herausgegeben unter der Leitung von ECKHARD WEIHER]. — Tom. XXXIX, Band 1 (1.–11. März / 1–11 марта): Weiher–Freiburg i. Br. 1997., CVII + 1–688; — Tom. XLI, Band 2 (12.–25. März / 12–25 марта): Weiher–Freiburg i. Br., 1998., XXII + 2 + 689–1250.

U suradnji Slavenskoga seminara Albert-Ludwigova sveučilišta u Freiburgu i ruskih znanstvenih institucija (Državni historijski muzej, Moskva, Arheografska komisija, Institut za rusku povijest i Ruska akademija znanosti) poduzet je grandiozan znanstveni poduhvat – izdavanje cjelokupnog *Velikog mineja za*

čitanje (*Velikij minei četvi*), nedvojbeno najobimnijeg djela napisana u Rusiji u XVI st. Kao izdavači i predstavnici navedenih institucija zabilježeni su: Eckhard Weiher, S. O. Smidt, A. I. Škurko, uz čitav niz suradnika: Th. Daiber, Y. Daiber, T. V. Dianova, F. Keller, N. A. Kobjak, L. M. Kostjuchina, A. C. Minčeva, A. I. Pliguzov, E. I. Serebrjakova, E. V. Šul'gina, Ch. Voss, E. Weiher.

Velikij minei četvi (dalje VMČ), čije je pisanje inicirao i izveo jedan od sigurno najznačajnijih ruskih metropolita, do naših dana došao je u tri varijante, za koje se izučavanjem teksta utvrdilo da nisu identični, pa čak istraživači smatraju da se ne mogu tretirati ni kao varijante istog teksta, ne samo po organizaciji teksta nego ni po njegovim sastavnim dijelovima. Kako je, međutim, kompletno sačuvan samo *Uspenski spisok*, odlučeno je da on bude izdan u cjelini. O kakvom je izuzetno velikom poslu riječ, dovoljan je podatak da rukopis obuhvaća 13.617 folija, od čega je dosad u dvije knjige objavljeno 625 folija. U VMČ je sabran impozantan dio dotadašnje ruske književne produkcije, značajan i za opća paleoslavistička istraživanja, kako u literaturi, tako i u jezikoslovlju. Rukopis VMČ obuhvaća svih dvanaest mjeseci crkvene godine, a dosad su izdana dva toma za mjesec ožujak, treći tom za isti mjesec, prema najavi, izlazi uskoro.

Prvi tom ovog izdanja uz tekst VMČ donosi *Predgovor i Uvod*, u kojem su predstavljeni rezultati znanstvenoga izučavanja VMČ s raznih aspekata, a uz to su ovdje izloženi i principi rada na cjelokupnom izdanju. Mora se ipak reći, a to su potvrdili i suradnici na projektu, da je za znanstvena izučavanja ostalo vrlo mnogo prostora, čak i za prva tri toma, jer u objavljenim člancima nisu obuhvaćena ni književna, ni lingvistička istraživanja.

U *Predgovoru* su opširno objašnjene okolnosti u kojima je započet rad na izdavanju i naznačena tehnika rada. Začetnik cijelog projekta je znanstvenik Eckhard Weiher sa sveučilišta u Freiburgu, koji je u *Uvodu* iznio i zaključke opširne diskusije o principima izdavanja, te je uz F. Kellera i Chr. Vossa odgovoran i za tiskanu verziju teksta VMČ, a Weiher i Keller su u prvim dvjema knjigama napravili i popis glava prema načelima u samom tekstu s njemačkim prijevodom.

U *Uvodu* Weiher opširno govori o metropolitu Makariju, koji je inicirao i organizirao pisanje VMČ još kao novgorodski arhiepiskop, da bi projekt završio nakon 25 godina kao metropolit Moskve i cijele Rusije. Metropolit Makarije (1482.–1563.) važna je osoba ne samo u povijesti ruske crkve nego i države. Odgojio je i okrunio ruskog cara Ivana IV., bio je njegov savjetnik, a

na Sinodu 1551. g. uspio je centralizirati i srediti Rusku crkvu kao samostalnu organizaciju, neovisnu od Grčke crkve, a uvođenjem zemaljskih pitanja u Sinod osigurao je i sudjelovanje crkve u svjetovnoj vlasti. Makarijeva reforma rezultirala je centraliziranjem Crkve, a primjena njegove ideje o teokratskoj utemeljenosti carske moći praćena je i velikim književnim radom, a s druge strane, utvrdila je prvenstvo Moskve kao nasljednika Bizanta. Najvažnije djelo tog vremena i glavni rezultat Makarijevih nastojanja je VMČ. Sam Makarije okupio je redakcijski kolektiv, organizirao skupljanje građe po cijeloj zemlji, angažirao prepisivače, te domaće i strane pisce da pišu i o novim ruskim čudotvorcima.

Osim po obimu VMČ je jedinstven i po tome što ranije nije bilo takvog tipa knjige; u njemu je objedinjen *Minej* i *Menologij*, tj. zbornici u kojima, raspoređeni po danima i mjesecima crkvene godine, dolaze kratki životopisi svetaca i mučenika koji se čitaju u liturgiji, ali uz to i pune varijante za obično čitanje. To je dopunjeno propovijedima, dogmatskim sastavcima, te općenito raznim produktima patrističke literature. Od tri potpuno završena kompleta VMČ najranija redakcija nastala je u Novgorodu, a poklonjena je katedralnoj crkvi sv. Sofije, tzv. *Sofijski spisak*, ali nije sačuvana u cjelini. Zatim je 1552. g. završen tzv. *Uspenski spisak*, koji je sačuvan u potpunosti, treći je pak iz 1554. g. napisan za Carsku biblioteku, tzv. *Carski spisak*, koji također nije potpun. Weiher daje dosta opsežne podatke o sva tri teksta, koliko je sačuvano i gdje se nalaze, a na temelju uvida u sadržaj utvrđuje da tekstovi nisu međusobno neposredno ovisni, a sličnost među njima proistječe iz okolnosti da su prepisivani sa srodnih predložaka, pa prema tome smatra da se radi o samostalnim spomenicima koje treba izdavati svaki za sebe.

U članku *Uvoda* pod naslovom "*Ranije izdanje*" daju se detaljni podaci o izdanju VMČ koje je izlazio u Petrogradu 1868.–1916. g., kad je izdavanje prekinuto. Kako je izdavano po starijim principima izdavaštva i radi izvjesne popularizacije, a pri tom su djelomično izmiješani dijelovi i izvedeno sjedinjavanje svih triju rukopisa VMČ, znanstveni nivo tog izdanja i nije mogao biti zadovoljavajući, jer su na njemu radili izdavači s različitim ciljevima. S jedne strane, izdanje je prilagođavano nevjешtim čitaocima, a s druge, uzimani su u obzir i paralelni tekstovi.

Nova je edicija postavljena na drugim i modernijim osnovama, a u skladu s velikim značenjem ovog spomenika za istraživanje povijesti ckvenoslavenškoga jezika i književnosti do sredine XVI. st., kao i ruske kulture XVI. stoljeća, te njezine kasnije recepcije. Ovo izdanje počinje tomom za ožujak

Uspenskog spiska, koji je uzet jer je on jedini sačuvan u cjelini, te može poslužiti kao osnovica za izučavanje svih triju rukopisa VMČ. Da bi ispunio taj zadatak, rukopis je vjerno prenesen, zapravo, preslikan, a da bi ispunio svrhu i bio lakši i pristupačniji od originala ili faksimila, izvršene su neke neophodne prilagodbe, tj. nastojao se pronaći kompromis između vjernosti originalu i dobre čitljivosti, s tim da se ne izgube važne informacije za književnost i lingvistiku, tako da bi se original morao koristiti samo za specijalna istraživanja paleografije ili akcenta. Inače, principa po kojima je urađen prvi tom, autori će se pridržavati u cijelom izdanju.

U skladu s tim zadržana je originalna podjela na stranice, stupce i retke, a zadržane su i prazni stupci, ili njihovi dijelovi, pa i stranice s naznakom *Leerseite*. Recipi su sa strane označavani brojevima, ali se prazni ne broje. Ostavljena je i izvorna interpunkcija, kao i nerazriješene kratice, te nadredna slova na svom mjestu. Čitav je tekst tiskan malim slovima, osim inicijala koji veličinom prelaze jedan redak, te nesumnjivi početak svakog novog članka u tekstu, pri tom se još slova pisana cinoberom tiskaju masnim slovima. Kako u rukopisu već i zbog većeg broja pisara postoje razne varijante pojedinih slova, vršilo se ujednačavanje, tako da su kao digrafi ostavljeni samo **o : ω ; n : ñ ; oy : ŷ**, te **e : e**, ligature se, međutim, uvijek razrješavaju, ali se to redovito bilježi u aparatu. Izdavači **ie** i **ia** ne tretiraju kao ligature, ali ih ne razrješavaju nego ih ostavljaju u izvornom obliku.

Iz već nabrojenoga vidi se da su intervencije i ispravljanja minimalna, a najveća su u međusobnom odvajanju riječi, budući da je original pisan kao *scriptura continua*. Ta je intervencija učinjena zbog lakšeg čitanja, pri čemu su se uzimali u obzir uzusi u čitanju starijih prijevoda s grčkoga i latinskoga, kao i onih pri izdavanju južnoslavenskih tekstova. Ispravke koje je unosio sam pisar ili kasniji korektor, križanje riječi ili njihovih dijelova, ne unose se u tekst nego se na njih upozorava u aparatu, ali se dopune napisane na marginama upisuju u tekst. Ako za njih nema mjesta u odgovarajućem retku, unose se u aparat. Od nadrednih znakova prenesena su oba pajarca, koji označavaju **ь** i **ѣ**, te title; akcenti i spiritusi se, međutim, ne prenose, kao ni točke nad vokalima. Aparat je, inače, malen opsegom, jer su u njemu samo one osobine teksta koje nisu jasno vidljive iz izdanja. Uz precrtani tu se još bilježe nečitljiva mjesta, ispravci pojedinih grafema, neobičnije ligature, veličina inicijala, korekture lapsusa, zatim upozorenja na gramatički, leksički ili sadržajno slabo razumljiva mjesta i pogreške. Za objašnjenja značenja proučavali su se sadržajno paralelni tekstovi, a kod prijevoda, naročito u velikim djelima iz patristike zagledalo se i u

grčke ili latinske originale, ali bez pretenzije da se ustanove izvori pogrešaka. Treba napomenuti da su sva objašnjenja u aparatu na njemačkom jeziku, dok su *Predgovor* i *Uvod* na njemačkom prevedeni na ruski, ali su ostali članci uvodnoga dijela pisani ruskim (jer su i autori Rusi), no uz svaki je članak odgovarajući sažetak na njemačkom jeziku.

U *Uvodu* E. Weiher daje opis rukopisa: signature, datiranje, veličinu, format, pismo, dok je L. M. Kostjuchina dala opširan paleografski opis rukopisa, u kojem je, osim toga, obradila paginaciju. Paginacija je načinjena po sveščićima i folijima, ćiriličnim slovima, dok su stranice označene naknadno arapskim brojkama u XIX. st., a neredovito i ćiriličnim slovima, uz to se detaljno opisuje i uvez. Autorica je ustanovila da je rukopis pisalo više pisara, ukupno šest, ruskim poluustavom, ali s ogradom da je prva i druga ruka možda pripadala istom pisaru, tako što je prvi dio pisao kaligrafski, a u drugom je od toga odustao. Dosta detaljno daje glavne karakteristike svake ruke, s tim što posebno bilježi i pisanje cinoberom, te određuje veličinu slova kod svakoga pisara. Posebno su obrađeni ukrasni natpisi zaglavlja cinoberom, ukupno ih je osam, a autorica misli da predstavljaju po izvedbi prijelazni stupanj između dekorativnoga pisma novgorodske i moskovske škole. Uz članak su dva priloga; prvi je tablica na kojoj je dana paginacija *Mineja za cio mjesec mart (ožujak)*, i to u tri stupca (od str. 1 – 133 u pet stupaca), i to tako da su zorno prikazani svi tipovi paginacije. Prilog br. 2 predstavljaju snimci stranica na kojima su primjeri rukopisa svih šest pisara, s jednom ili dvije stranice opisa, a priložene su i fotokopije svih osam ukrasnih natpisa zaglavlja.

S obzirom na to da je VMČ pisan na papiru T. V. Dianova obradila je to područje, baveći se u prvom redu vodenim znacima koje vrlo detaljno istražila. Po njezinu mišljenju papir potječe s raznih strana: iz Francuske, Lotaringije, Šleske i Poljske, a to za svaku grupu zaključuje na osnovi karakterističnih vodenih znakova. Svi znaci i njihove varijante detaljno su opisani i nacrtani, a prema njima je izvedeno i datiranje, pri čemu se poslužila provjerenim podacima iz priručnika za vodene znake, te usporedbom s točno datiranim spomenicima s istim znacima. Na temelju toga zaključuje da papir pripada periodu između 1545. i 1551., a oko sto listova periodu između 1540. i 1544. ali većina od preko 800 listova je iz druge polovine četrdesetih godina XVI. st., no s obzirom na kašnjenje koje nastaje pri transferu sa zapada na istok rukopis datira sa 1547./48. g.; što se slaže s paleografsko-kodikološkim istraživanjima. Prilog ovomu članku crteži su svih vodenih znakova složenih po grupama, sa svim varijantama.

Sljedeći članak iz uvodnoga dijela posvećen je iluminaciji rukopisa. Autorica E. I. Serebrjakova u svesku za ožujak pobrojala je svega šest zastavica, novobizantskoga stila, ali i novgorodske tradicije. Novgorodski spomenici tog vremena ističu se upravo takvim stilom ornamentike. Geometrijska shema ispunjena bojama izgrađena je, prema autoričinu mišljenju, profesionalno i pažljivo, a u detaljima prepoznatljive su i neke osobine ranoga moskovskoga tiska. Zastavice su redom detaljno opisane uključujući mjesto, veličinu i geometrijsku shemu (prema odgovarajućem *Katalogu*), te detalji o bojenju. Inicijali su jednostavni, samo upisani cinoberom, bez ornamentiranih detalja ili minijatura; to su, zapravo, samo uvećana slova minuskule. Uz članak su snimci svih šest zastavica u boji i prirodnoj veličini.

Sam tekst *Mineja za ožujak* obuhvaća tri knjige, od kojih su do sad izašle dvije, ali svi zaključci i informacije iz uvodnog dijela odnose se na sve tri. U sadržaju svake knjige nalazi se i popis svih naslova glava u tom svesku rukopisa, vjerno prepisan i s njemačkim prijevodom, s oznakom stranice, stupca i retka, međutim u samom tekstu prvoga toma rukopisa iza *Kronografa* dolazi originalni popis glava, koji obuhvaća čitav *Minej za ožujak*, tj. odnosi se na sva tri toma i nije uvijek potpuno vjeran.

Osim toga popisa sadržaja s njemačkim prijevodom nema drugih informacija o sastavu i sadržaju *Mineja*, tako da je zapravo izostala književna obrada izdanog dijela VMČ-a. Istina je, međutim, da bi takav posao, izuzetno zahtjevan, tražio duže i detaljnije izučavanje, ali prava je šteta što barem na neki način nisu klasificirani sastavni dijelovi triju tomova *Mineja na ožujak*, te barem obrađeni najinteresantniji članci. U svakom slučaju autori su znanstvenim krugovima ponudili vjeran i pristupačan tekst i time omogućili sva istraživanja, pa tako i literarna i lingvistička.

Što se tiče aparata uz tekst, on je u cjelini na njemačkom jeziku, primjedbe se, kako je već rečeno, odnose isključivo na stanje samog teksta, međutim, u presliku rukopisa nije ničim označena riječ ili redak koji se u aparatu objašnjava ili komentira, što do izvjesne mjere čitatelju otežava i usporava snalaženje. Drugi tom je, kako je i obećano, izdan na isti način kao i prvi, stranice su numerirane od 345a 1 – 623 c 11, a između popisa naslova i teksta kratak je Predgovor izdavača na njemačkom i ruskom jeziku s osnovnim podacima o izdanju. Uzgredno je dana i informacija da tekst II. toma sadrži i jedan veliki patristički tekst: *Poučenje Kirila Jerusalemskog* (str. 429 – 529), za koji je kao poredbeni tekst uzet rukopis iz XII. st., što je podloga za kritičko izdanje u *Monumenta linguae slavicae*, ali kritički aparat nije unesen u ovu knjigu. U

Predgovoru se, također, kaže da se za III. tom VMČ radi imenski i predmetni registar za sve tekstove *Mineja za ožujak*, što će pridonijeti poboljšanju uvida u objavljeni materijal.

Treba se nadati da će uskoro izaći i III. tom, što već samo po sebi osigurava veću mogućnost izučavanja. No pothvat izdavanja cijelog VMČ sigurno će dati prostora za dugogodišnji rad i za istraživanja i budućih generacija znanstvenika raznih profila. U svakom slučaju treba zahvaliti cijeloj ekipi i njezinim sponzorima što su uložili trud i sredstva u započinjanje ovog povijesnog velebnog pothvata važnoga za paleoslavistiku u cjelini.

HERTA KUNA

CYRILSKÉ A HLANOLSKÉ STARÉ TISKY V ČESKÝCH KNIHOVNÁCH. KATALOG. Zpracovala FRANTIŠKA SOKOLOVÁ. Slovanská knihovna při Národní knihovně České republiky, Praha 1997. 428 s.

Среди новейших библиографических работ в области старославянской печатной книжности, появляющихся не так уже часто, нельзя пройти мимо сводного каталога "*Кирилловские и глаголические старопечатные издания в чешских библиотеках*". Составила его Франтишка Соколова, крупнейший в Чехии специалист по истории славянской старопечатной книги. Она начала трудиться в этой области еще в 70-е годы в рамках международного проекта Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина (ныне Российская государственная библиотека), работа над которым была начата по инициативе и под руководством автора этих строк. Первые предварительные списки старопечатных глаголических и кирилловских книг были опубликованы Ф. Соколовой в рамках печатного каталога выставки »Кирилловские книги«, состоявшейся в Праге в ноябре 1982 года в ознаменование 400-летия со дня смерти русского и украинского первопечатника Ивана Федорова¹. Каталог этот был выпущен анонимно, без указания имени автора – по причине того, что отец и муж Франтишки Соколовой были активными участниками диссидентского движения. Описания изданий в этих предварительных списках были предельно краткими: указывались лишь название книги,

¹ См.: [S o k o l o v á F.]: *Cyrilske tisky. Výstava z fondů Statni knihovny ČSR porádána k 400. výroci úmrti Ivana Fjodorova*. [Praha 1982]. 110 s.